

**ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ ЗА ПСИХІЧНОЮ ХВОРОБОЮ:
КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ РОЗВ'ЯЗАННЯ**

Розглядаються деякі проблемні питання, пов'язані з кримінально-правовою нормою про звільнення від відбування частини покарання за психічною хворобою, передбаченою в ч. 1 ст. 84 КК України; висуваються пропозиції з можливих шляхів їх розв'язання.

Ключові слова: звільнення від відбування частини покарання, психічна хвороба, примусові заходи медичного характеру

Актуальність теми. Права як здорової, так і хворої людини є найвищою цінністю суспільства, а їх захист – обов'язок держави, яка визнає високу цінність здоров'я для кожної людини. Серйозне захворювання (особливо психічне) може змінити ставлення людини до життя, самої себе та суспільства, а також ставлення суспільства до людини, впливаючи серед іншого на процес реалізації кримінальної відповідальності.

Кримінально-правові проблеми звільнення від покарання через хворобу досліджувалися на теренах сучасної України, починаючи з кінця ХІХ століття. При цьому більшість криміналістів схвально ставилась до можливості дострокового звільнення засуджених, які страждають психічними розладами та іншими тяжкими захворюваннями. Свого часу про доцільність та корисність законодавчого положення про звільнення від покарання за хворобою висловлювалися такі відомі вчені, як Л.С. Білогриць-Котляревський, М.С. Таганцев, М.Д. Сергієвський, Б.С. Утевський, І.Я. Фойницький та ін.

До ухвалення у 2001 р. чинного кримінального закону України норма про звільнення особи від покарання за хворобою в ньому була відсутня. Як не дивно, подібні приписи містилися лише у кримінально-процесуальному й кримінально-виконавчому законодавстві. Сьогодні звільненню від покарання за хворобою присвячено ст. 84 КК України. У ній передбачено три окремі підвиди звільнення особи від покарання за хворобою, які визначаються характером захворювання та особливостями суб'єкта, до якого застосовуються. У будь-якому разі доцільність такого звільнення зумовлена міркуваннями про те, що покарання можуть відбувати (виконувати) тільки особи, які здатні повноцінно сприймати його каральну суть, піддаватися виправному впливу. Якщо ж, зважаючи на негативні зміни стану фізичного або психічного здоров'я винної особи після вчинення злочину, покарання не може досягти визначеної законом мети або здатне заподіяти при

цьому їй лише страждання, воно не повинне відбуватися (виконуватись), а в разі, якщо покарання вже застосоване, його слід припинити.

Ступінь наукової розробки проблеми. У кримінально-правовому аспекті проблематику звільнення від покарання за психічною хворобою у своїх працях розглядали О.О. Алфімова, В.М. Бурдін, О.Ф. Ковітіді, А.А. Музика, Ю.А. Пономаренко, М.В. Романов, В.В. Скибицький, Ю.М. Ткачевський, М.І. Хавронюк, Л.В. Яковлева та інші фахівці-юристи. Водночас в українській правовій доктрині бракує досліджень, присвячених розгляду наявних на сьогодні проблем правової регламентації та застосування зазначеного виду звільнення від покарання.

Мета цієї статті полягає у з'ясуванні кримінально-правових проблем звільнення від відбування частини покарання за психічною хворобою (ч. 1 ст. 84 КК України) з висуненням пропозицій щодо їх розв'язання.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ч. 1 ст. 18 КК України кримінальній відповідальності підлягає лише осудна особа. Не підлягає покаранню особа, яка вчинила злочин у стані осудності, але до постановлення вироку захворіла на психічну хворобу (ч. 3 ст. 19 КК України).

Кримінально-правова норма про звільнення від покарання за психічною хворобою послідовно розвиває положення ст. 19 КК України, яка передбачає наслідки вчинення суспільно небезпечного діяння особою, котра *під час* його скоєння або *після*, але до засудження захворіла на психічну хворобу. У ч. 1 ст. 84 КК України йдеться про ситуації, коли особа стає психічно хворою, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, після постановлення вироку (її засудження) – *під час відбування покарання*.

С.С. Яценко в цьому контексті пише, що на момент вчинення злочину та до початку відбування покарання така особа була осудною, однак, захворіла на психічну хворобу вже після цього,

набувши ознак неосудності [1, с. 177]. Разом з тим, як слушно відзначають у фаховій літературі, поняття психічнохворого ширше поняття неосудного, оскільки воно включає в себе не тільки осіб неосудних, а й: осіб осудних; осіб осудних, які захворіли на психічну хворобу після вчинення злочину, але до винесення судом вироку; осіб, які захворіли на психічне захворювання під час відбування покарання [2, с. 87]. Таким чином, характеризувати особу як неосудну можна лише стосовно часу вчинюваного нею суспільно небезпечного діяння. Виникнення психічного захворювання, яке унеможливило усвідомлення діяння або керування ним, після вчинення злочину про неосудність як таку свідчити не може.

Не можна оминати увагою некоректність формулювання, використаного законодавцем у ч. 1 ст. 84 КК України, щодо моменту захворювання засудженого: «Звільняється від покарання особа, яка під час його відбування захворіла на психічну хворобу...». Як резонно з цього приводу зауважує А.А. Музика, якщо особа захворіла, наприклад, на стадії досудового розслідування (не під час відбування покарання), а хворобу виявили у процесі відбування покарання, на таку особу не поширюється дія зазначеної кримінально-правової норми. На думку вченого, текст ч. 1 ст. 84 КК України необхідно наповнити розумним змістом, узгодивши його з формулюваннями, закріпленими у п. 3 ч. 1 ст. 93 та ч. 4 ст. 95 КК України [3, с. 345]. Схожим чином розмірковує М.В. Романов: «правильним є зміна редакції ст. 84 КК України таким чином, щоб вона передбачала можливість звільнення особи, яка захворіла на психічну хворобу з ознаками втрати здібності усвідомлювати свої дії і керувати ними, від покарання на будь-якій стадії судового процесу або відбування покарання» [4].

Погоджуючись з викладеними думками, вважаю за необхідне усунути виявлену ваду шляхом внесення змін до ч. 1 ст. 84 КК України, переформулювавши її в такий спосіб: «Звільняється від покарання особа, яка вчинила злочин у стані осудності, але до або після постановлення вироку захворіла на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними».

Звільнення від покарання відповідно до ч. 1 ст. 84 КК України можливе за наявності двох критеріїв – медичного (наявність психічного захворювання) та хоча б однієї ознаки (інтелектуальної чи вольової) юридичного критерію.

Медичний критерій свідчить про наявність в особи такої психічної хвороби, яка зазвичай має

тяжкий характер, позбавляючи винуватого можливості усвідомлювати суспільну значущість своїх дій або керувати ними. Інші психічні захворювання, які не тягнуть за собою зазначених наслідків (наприклад, різні види психічних аномалій або нехворобливі розлади психіки), можуть за певних обставин утворювати підставу для звільнення особи від покарання за ч. 2 ст. 84 КК України.

У цьому зв'язку привертає увагу рішення Ленінського районного суду м. Кіровограда від 10 липня 2009 року, яким особа була звільнена від покарання на підставі ч. 1 ст. 84 КК України за психічною хворобою. Згідно з висновком суду, засуджений під час відбування покарання у виді громадських робіт захворів на психічну хворобу і на момент ухвалення рішення перебуває у психіатричній лікарні. На жаль, ані діагнозу (медичний критерій), ані вказівки на неможливість через хворобу усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними (юридичний критерій) постановою суду не містить. Натомість, мотивуючи своє рішення, суд указує на ті обставини, що засуджений зарекомендував себе позитивно, вчинив злочин невеликої тяжкості, виконав більшу частину покарання [5].

Але ж для звільнення особи за ч. 1 ст. 84 КК України такі дані не мають жодного правового значення.

Для звільнення від покарання за психічною хворобою характерною є неможливість особи адекватно сприймати та реагувати на правовий вплив при відбуванні покарання (юридичний критерій)*. Відповідно, звільнення від покарання стосовно позначеної категорії осіб обґрунтовується тим, що в результаті наявності психічної хвороби засуджений не здатний як слід усвідомлювати суть обмежень його прав і свобод, смисл виправних і попереджувальних заходів, застосовуваних до нього, тощо. Лише психічно здорова людина свідомо обирає варіанти поведінки, здатна розуміти те, що чинить сама, і те, що відбувається навколо неї. Тому подальше відбування покарання для особи, яка захворіла на психічну хворобу, втрачає будь-яку ефективність та доцільність.

При такому звільненні не враховується характер вчиненого злочину, за який особа засуджувалася, її поведінка під час відбування пока-

* Правий В.М. Бурдін, зауважуючи, що йдеться не стільки про те, чи зберігає особа можливість забезпечувати свідомо-вольовий контроль за своїми діяннями, які вже можуть бути нейтральними з погляду кримінального права, скільки про те, чи має можливість особа відбувати призначене їй покарання або іншу форму кримінальної відповідальності [6, с. 534 – 535].

рання, вид і розмір призначеного покарання, тривалість невідбутої частини покарання, інші обставини. Якщо особа тяжко захворіла, за будь-якого ступеня тяжкості злочину та навіть негативно поведінки, вона вже не здатна повноцінно відбувати покарання, піддаючись каральному впливу держави. Саме тому звільнення за вказаною підставою є не правом, а обов'язком правозастосовних органів.

Кримінальний закон залишив не врегульованим питання про звільнення за хворобою особи від додаткових видів покарань. За допомогою поширювального тлумачення ст. 84 КК України можна зробити висновок, що засуджений може бути звільнений як від основного, так і додаткового видів покарання. Мета, яку покликані реалізувати додаткові види покарання, так само зазвичай недосяжна. Утім цілком можна уявити, що в ряді випадків звільнення хворих осіб від додаткових покарань (наприклад, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю) буде, навпаки, недоцільним.

У юридичній літературі навіть висловлюють категоричну думку про недоречність застосування та необхідність законодавчої заборони звільнення від окремих видів покарання за хворобою. Як пише Б.А. Спасенніков, складно уявити звільнення у зв'язку з психічною хворобою від штрафу, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, позбавлення певного звання, класу, чину. Виконання цих покарань не залежить від наявності або відсутності захворювання в засудженого [7, с. 42]. Схожу точку зору висловлює І.І. Митрофанов, але стосовно звільнення засудженого, який захворів на іншу тяжку хворобу [8, с. 397].

Не можу повністю погодитися з висловленими думками (особливо щодо застосування штрафу) і вважаю, що для уникнення суперечностей у практиці застосування розглядуваного виду звільнення слід було б у законі чітко регламентувати питання щодо звільнення особи за хворобою від додаткових покарань. Так, звільнення від таких додаткових покарань, як штраф або конфіскація майна, які на момент ухвалення судового рішення за ст. 83 КК України можуть залишатись не виконаними, видається обґрунтованим. Адже ці види покарань мають суто майновий характер, і їх виконання хворою особою здатне спровокувати негативні наслідки стосовно стану здоров'я особи, а також характеру її поведінки.

Психічні хвороби традиційно вважаються вираженими формами порушень психіки, які супроводжуються розладом самосвідомості і усві-

домлення дійсності, дезорганізацією поведінки, порушеннями критики. Вичерпний перелік захворювань, які є підставою для направлення в суди матеріалів про звільнення засуджених від дальшого відбuvання покарання, затверджений спільним наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань та Міністерства охорони здоров'я України від 18 січня 2000 року № 3/6 (далі – Перелік захворювань). Згідно з п. 6 цього наказу відповідними психічними хворобами є: 1) шизофренічні психози; 2) маніакально-депресивний психоз; 3) психотичні порушення внаслідок органічного ураження головного мозку; 4) затяжні реактивні психози з прогресивним перебігом із залученням соматичної ланки, що набувають характеру хронічного психічного захворювання; 5) хронічні психози різної етіології; 6) розлади особистості (психопатії).

Перелік психічних розладів (так само, як і інших тяжких захворювань) має своєчасно підлягати уточненню, адже медицина не стоїть на місці. Поступовий розвиток медичної науки неодмінно змінює уявлення про тяжкість та виліковність певної хвороби, а отже, є необхідність час від часу переглядати Перелік захворювань, вносячи до нього зміни і доповнення. Поки що констатуємо, що за тринадцять років свого існування чинний Перелік захворювань жодних змін не зазнавав.

До звільнених осіб можуть застосовуватися примусові заходи медичного характеру відповідно до ст. ст. 92 – 95 КК України. До них відносяться: 1) надання амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку; 2) госпіталізація до психіатричного закладу із звичайним наглядом; 3) госпіталізація до психіатричного закладу з посиленням наглядом; 4) госпіталізація до психіатричного закладу із суворим наглядом (ч. 1 ст. 94 КК України). Вибір виду конкретного заходу залежить від тяжкості й прогнозу щодо розвитку психічного захворювання, від небезпечності особи для себе та оточуючих її осіб.

Рішення про застосування або незастосування примусових заходів медичного характеру має ухвалюватись з урахуванням положень ч. 4 ст. 504 КПК України 2012 року, згідно з якими такі заходи застосовуються лише до осіб, які є суспільно небезпечними. На мій погляд, зазначене застереження визначає головну і єдину умову для прийняття рішення про необхідність застосування примусових заходів медичного характеру, що має яскраво виражене матеріально-правове підґрунтя. До того ж використаний підхід, за яким застосовувати чи ні примусові заходи медичного характеру ставиться в залежність від

неоднозначної як в теорії, так і на практиці категорії суспільної небезпечності особи, видається неприйнятним. З огляду на викладене, пропоную доповнити ст. 92 КК України частиною другою такого змісту: «Примусові заходи медичного характеру підлягають застосуванню у випадку, коли з урахуванням вчиненого діяння і тяжкості захворювання особа становить небезпеку для себе та оточуючих і потребує лікування». Водночас зі ст. 504 КПК України 2012 р. слід виключити частину четверту.

При застосуванні звільнення особи від відбування покарання через психічну хворобу суд не уповноважується оцінювати обставини, які стосуються скоєного злочину та особи винного і можуть зумовлювати таке звільнення. Як зауважувалося вище, врахуванню підлягає лише стан психічного здоров'я. Оскільки, з огляду на сказане, закон не вимагає досліджувати фізичну можливість вчинення нового злочину (хоча вона є досить імовірною), деякі науковці висловлюють пропозицію у разі ухилення від виконання примусових заходів медичного характеру або курсу лікування направляти засудженого для продовження відбування покарання [9, с. 302]. Порушене питання викликає інтерес, однак, як видається, має розв'язуватися дещо по-іншому. Застосовувати покарання до психічно хворого є не лише вкрай не гуманно, а і безглуздо, навіть за умов певних порушень з його боку після звільнення. Тому вважаю, що у випадку ухилення від лікування особою, до якої застосовувались примусові заходи медичного характеру, щодо неї доцільно змінювати застосовуваний захід на більш суворий (наприклад, з амбулаторної допомоги перейти до госпіталізації).

Випадки одужання осіб, які страждають на психічну хворобу, можливі. Тому закон передбачає, що після одужання особа підлягає покаранню. При цьому час, протягом якого до неї застосовували примусові заходи медичного характеру, зараховується до строку покарання за правилами, передбаченими у ч. 5 ст. 72 КК України (коли день позбавлення волі дорівнює одному дню застосування примусових заходів медичного характеру)*.

* До речі, ситуація, за якої прирівнювання всіх без винятку примусових заходів медичного характеру (передусім амбулаторної психіатричної допомоги) до позбавлення волі, деякі фахівці слушно визнають невдалим рішенням законодавця [10, с. 38 – 39; 11, с. 33 – 34]. Оскільки чіткого орієнтиру в цьому питанні не існує, а його визначення завжди буде до певної міри умовним, пропоную, не надто ускладнюючи, диференціювати правові наслідки амбулаторного та стаціонарного лікування таким

Частина 5 ст. 72 КК України відсилає до ч. 1 цієї статті, у якій визначається співвідношення між різними видами покарань при переведенні менш суворого виду покарання у більш суворий. Таким чином, одному дню примусових заходів медичного характеру відповідає один день позбавлення волі або один день тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, або один день арешту, або два дні обмеження волі, або три дні службового обмеження для військовослужбовців, або три дні виправних робіт, або вісім годин громадських робіт. У разі, якщо застосовані заходи медичного характеру «перекривають» частину покарання, що залишилася невідбутою, особа вважатиметься остаточно звільненою від покарання.

Суд може також передати особу на піклування родичам або опікунам з обов'язковим лікарським наглядом, якщо зробить висновок про недоцільність застосування примусових заходів медичного характеру (ч. 6 ст. 94 КК України). Це впливає з посилання в ч. 1 ст. 84 КК України на ст.ст. 92 – 95 КК України.

У літературі викладена цікава думка, згідно з якою стосовно психічно хворих осіб, які відбувають покарання, доцільніше використовувати таке формулювання, як «призупинення виконання покарання». Адже розвиток психічного розладу виключає можливість для засудженого бути суб'єктом кримінально-правових і кримінально-виконавчих правовідносин. Відповідно, звільнення від відбування покарання «не суб'єкта» навряд чи правомірне. Якщо психічний розлад виникає в особи в процесі відбування покарання, варто припинити виконання цього покарання в кримінально-процесуальному порядку [12]. Запропоновані зміни мають «раціональне зерно», але, на мій погляд, підлягають практичному втіленню дещо в іншому ракурсі, що має стати предметом подальшого наукового пошуку.

Висновок. Звільнення від відбування частини покарання за психічною хворобою є важливим елементом в системі заходів кримінально-правового впливу, кримінально-правові норми про яке, щоправда, потребують свого подальшого вдосконалення з метою підвищення ефективності їх застосування в судовій практиці.

Список літератури

чином, щоб у першому випадку зарахування відбувалось за правилом «два дні амбулаторного лікування прирівнюються до одного дня позбавлення волі», а в другому за правилом «один день стаціонарного лікування прирівнюється до одного дня позбавлення волі».

1. Кримінальний кодекс України : науково-практичний коментар / відп. ред. С.С. Яценко. – [4-е вид., переробл. и доповн.]. – К. : А.С.К., 2005. – 848 с.

2. Лень В.В. Кримінально-правові проблеми визначення осудності злочинця : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Лень Валентин Валентинович. – Х., 2005. – 215 с.

3. Музика А.А. Вітчизняне дослідження проблем звільнення від покарання та його відбування (нетрадиційна рецензія) / А.А. Музика // Наука і правоохорона. – 2013. – № 1 (19). – С. 343 – 358.

4. Романов М.В. Звільнення від відбування покарання за хворобою: теоретичні та практичні питання / М.В. Романов // Теорія і практика правознавства. – 2013. – № 2 (4) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nauka.jur-academy.kharkov.ua/download/el_zbirk/2.2013/36.pdf

5. Архів Ленінського районного суду м. Кіровограда. Справа № 5-192/09 за 2009 рік.

6. Бурдін В.М. Осудність та неосудність (кримінально-правове дослідження) : монографія / В.М. Бурдін. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2010. – 780 с.

7. Спасенников Б. Освобождение от наказания в связи с психическим расстройством

/ Борис Спасенников // Российская юстиция. – 2003. – № 4. – С. 42.

8. Митрофанов І.І. Теоретичні проблеми механізму реалізації кримінальної відповідальності : монографія / І.І. Митрофанов. – Кременчук : Вид. ПП Щербатих О.В., 2010. – 520 с.

9. Скиба А.П. Институт приостановления исполнения наказания в отношении больных осужденных, лишенных свободы: обоснование необходимости разработки / А.П. Скиба // Образование и наука – основной ресурс третьего тысячелетия : материалы юбилейной международной научно-практической конференции (13 ноября 2006 года). – Ростов-на-Дону, 2006. – С. 299 – 302.

10. Ковітіді О.Ф. Правові наслідки звільнення від покарання та його відбування за хворобою: деякі проблеми законодавчої регламентації / О.Ф. Ковітіді // Вісник Верховного Суду України. – 2006. – № 12. – С. 37 – 40.

11. Бурда С.Я. Міжнародний та національний досвід щодо звільнення від покарання у зв'язку з хворобою / С.Ю. Бурда // Економіка, фінанси, право. – 2011. – № 8. – С. 32 – 37.

12. Горшенин А.А. Освобождение от отбывания наказания в связи с болезнью: научные подходы и проблемы трактовки / А.А. Горшенин // Грамота. – 2011. – № 4 (10): в 3-х ч. Ч. II. – С. 51 – 52 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.gramota.net/materials/3/2011/4-2/13.html

Стаття надійшла до редколегії 28 листопада 2013 року.

Рекомендована до опублікування у "Віснику" членом редколегії М.К. Якимчуком.

Е.А. Pismensky

Discharge from serving the sentence due to a mental disease: criminal law problems and ways of their salvation

Annotation

In the article some problematic issues of criminal law provision on discharge from punishment and from further serving it prescribed by the p. 1 art. 84 of the Criminal Code of Ukraine are considered; the propositions for their salvation are given.

Key words: discharge from further serving the sentence, mental disease, compulsory medical measures.

Е.А. Письменский

Освобождение от отбывания наказания в связи с психической болезнью: уголовно-правовые проблемы и пути их разрешения

Аннотация

Рассматриваются некоторые проблемные вопросы, связанные с уголовно-правовой нормой об освобождении от наказания и отбывания его части, предусмотренной в ч. 1 ст. 84 УК Украины; выдвигаются предложения по возможным путям их разрешения.

Ключевые слова: освобождение от отбывания части наказания, психическая болезнь, принудительные меры медицинского характера